

BIBLIOTHECA BUDDHOLOGICA BUDAPESTINENSIS

SZENT HEGYEK A BUDDHIZMUSBAN

SZERKESZTETTE:

HAMAR IMRE, GELLE ZSÓKA, KÓSA GÁBOR

A Hangáj hegység főbb szentjei, áldozati szövegei

TELEKI KRISZTINA

(ELTE BTK, Mongol és Belső-ázsiai Tanszék, Mongolisztikai Kutatóközpont)

A mongolok úgy tartják, három buddhista térítési hullám érte területeiket: az első a dzsingiszida világbirodalom előtt (1206 előtt), a második a dzsingiszida világbirodalom alatt (1206–1368), a harmadik a dzsingiszida világbirodalom után (elsősorban a 16. századtól). A dzsingiszida világbirodalom előtti térítés “közvetlenül Indiából” érte el a mongolok területeit: ide sorolják a hunok (i. e. 2. sz. – i. sz. 2. sz.) esetleges buddhizmus-ismeretét, a Selyemúton terjedt belső-ázsiai buddhizmust és az Ujgur birodalom buddhizmusát (i. sz. 8. sz.); számos, a mongol nyelvben meggyökeresedett buddhista kifejezés ennek a térítésnek az eredménye. A 13. századtól Dzsingisz leszármazottai kínai és tibeti buddhista mesterekkel ápoltak kapcsolatot (Kagyüpa és Szakjapa), ám a buddhizmus csupán az uralkodói réteget érintette. Noha a buddhizmus jelen volt a mai Mongólia területén a közties időszakban is, a harmadik megtérés hosszabb folyamatként zajlott: 1578-ban a dzsingiszida tümet mongol Altan kán (1507–1582) elismerte Szönam Gyaco tibeti szerzetest (1543–1588) dalai lámaként, s ezzel megindult a Gelukpa rend tanainak terjesztése, a mongol nemesek zarándoklata, és a jobbára nemesi családokból származó szerzetesek tibeti kolostorokba küldése.

Szintén a 17. századra tehető a mandzsu birodalom térnyerése és az első jelentős mongol kolostorok alapítása. Az új hullám jeles alakjai a belső-mongol területeken Neyiči toyin (1557–1653) és Mergen gegen (1717–1766), akik a buddhizmus mongol nyelvű hirdetését, a szent könyvek fordítását szorgalmazták, a halha mongol területeken Öndör gegēn Janabajar (1635–1723) és kortársai, a nyugat-mongol területeken az ojrát Jaya paṇḍita (1599–1662) és Galdan bošugtu (1644–1697), a burját területeken Damba Dorži Zayaev (1702–1777). E térítés eredménye a különböző istenségek, szertartási szövegek, szertartásrend, képzési rendszer, ikonográfia, ikonometria, kolostori

berendezés és egyéb buddhista sajátosságok tibeti szakszókincsének megjelenése és meggyökeresedése a mongol (vallási) nyelvben. A buddhizmus két-három évszázados virágzása után az 1920-as években megerősödő orosz befolyás, szovjet ideológia következtében 1937-ben elrendelték a kolostorok lerombolását, a buddhizmus teljes felszámolását, melynek mintegy ezer szent hely és több ezer szerzetes, vallási vezető esett áldozatául. A szabad vallásgyakorlásra az 1990-es rendszerváltást követően nyílt mód, amikor számos hagyomány, vallási gyakorlat újraéledt.

Jelen cikk a harmadik megtérés, a Congkhapa (1357–1419) által alapított sárgasüveges (Gelukpa) tibeti buddhizmus legfőbb (külső-)mongóliai (halha) terjesztőit, azaz a “sárgasüveges rend három mécsesét (Janabajar, a halha Jaya paṇḍita és Lamīn gegēn)”, újjászületési láncolataikat és az őket összekötő Hangáj hegységet mutatja be röviden, majd a Hangáj vonulatába tartozó Bulgan hegyet és annak füstáldozati szövegét ismerteti (*san*, t. *bsang*), példázva a szent hegyeknek bemutatott szertartásokat.¹

1. A Hangáj hegység

A Hangáj vagy Xangai (Xangain nurū) az Altai és a Xentī mellett Mongólia harmadik legjelentősebb hegyvonulata. Jelentése: ligetes hegyvidék, ligetes puszta. A Hangáj nem csupán a hegyvonulatot, hanem egy ligetes övezetet, régiót is jelöl Mongólia középső részén (*Xangai büs*), melyet Öwörxangai (‘déli Xangai’), Arxangai (‘északi Xangai’) és Bayanxongor (‘gazdag fakó’) megye alkot. A Hangáj hegység Öwörxangai északi, Arxangai déli, és Bayanxongor északi részén húzódik, legmagasabb csúcsa, az Otgontenger (‘Legkisebb istenség’, 4021 m) Jawxan megye déli részén található. Mongólia több folyója ered a Hangájból: az Orxon, az Ider, a Jawxan, illetve a Tamir több ága folyik vonulatai között. A Hangáj növény és állatvilága sokszínű.

A tibetiek és a mongolok úgy tartják, hogy a természetnek, így a hegyeknek és vizeknek gazdaszellemei vannak (*lus sawdag*, t. *klu sa bdag / gzhi bdag*, szkr. *nāga*). Kegyeik elnyeréséért, kiengesztelésükért áldozatot kell bemutatni az *owō* áldozati halmoknál.² Az Otgontenger tisztelete a mongolok előtti időkre nyúlik vissza;³ *owō*-ja ma egyike a mongol nemzet virágzásáért,

¹ Jelen cikk a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A cikkben említett három szenten kívül egyéb szentek élete és tevékenysége is köthető a Hangáj vidékéhez.

² Az *owō* vagy obó halmokról részletesen: Birtalan 1996, 1998, 2004, Mönxsaixan 2004.

³ Sarantuyā–Cerenbyamba 2015: 21.

tetterejéért bemutatott állami áldozati helyeknek (*törin taxilgatai*). Az Otgontengert örök jégsapka fedi, gazdája Vajrapāni buddhista istenség, kinek kék-testű szobra a hegy dísze. 1779 óta tisztelik a csúcsot Vajrapāni lakhelyeként, 1818-ban lett természetvédelmi terület, 1828-ban nemzeti áldozati hely, 1911-ben pedig a 8. Bogd rendelete alapján a ‘Halhák által tisztelt nemes herceg’ (Xalxīn bišrelt tüšee gūn) címet kapta.⁴ Politikai változások, tilalmak miatt 1930-ban a csúcs tisztelete megszakadt, ám a rendszerváltás után, 1992-ben az Otgontenger újra természetvédelmi terület, nemzeti áldozóhely lett. A mongol államfő 1995-ben tartotta az Otgontenger első modernkori áldozatát, melyet azóta minden negyedik, 2011-től minden ötödik évben tartanak. A szent hegyet felterjesztették az UNESCO világörökség listájára. Az Otgontenger egyéb neveken is ismert: Sūmber ũl (Szumeru hegy), Očirwān’ xairxan (Vajrapāni szentség), Cast cagān ũl (Havas, fehér hegy), Etügen ũl (Öreg hegy), Ariun ũl (Makulátlan hegy).⁵

A Hangáj másik szent csúcsa az Arxangai megyei Suwarga xairxan (‘Sztúpa Fenség’, 3117 m), melynél szintén nemzeti áldozatot mutatnak be minden negyedik-ötödik évben (2009, 2013, Arxangai megye, Cenxer járás). A szertartás napkeltekor kezdődik (*narni taxilga*) a Sárga szerzetes hegyhátón (Šar gelengīn nurū). A legenda szerint az 1. Jaya paṇḍita (1642–1715) mutatott be itt áldozatot először. A terület borókában gazdag és a havasszépe is virágzik.

E csúcsok mellett a Hangáj egyéb vonulatainál, csúcsainál is mutatnak be helyi áldozatot. A Bulgan-hegy egykor Jaya paṇḍita kolostorvárosának, ma Cecerleg megyeközpontnak nyújt festői háttérrel.

2. A három szent

Mongóliában szentként (*xutaqt*) elsősorban a buddhista Tanért sokat tett, a buddhizmus gyakorlatában magas szintre jutott, különös képességekkel rendelkező szerzeteseket, illetve azok újjászületéseit tisztelik (*xuwilgān*).⁶ A Hangáj hegység összeköti a tibeti sárgasüveges rend tanainak 17. századi legfőbb mongóliai terjesztőit, a “sárgasüveges rend három mécsesét”. E szerzetesek nemesi származásúak voltak, tibeti kolostorokban tanultak, s elsősorban az 5. Dalai Láma (1617–1682), a 4. Pancshen Láma (1570–1662) és az 5. Pancshen Láma (1663–1737) hatására döntöttek úgy, hogy hazatérve

⁴ Sarantuyā–Cerenbyamba 2015: 21.

⁵ Sarantuyā–Cerenbyamba 2015: 21.

⁶ Magányos helyeken meditálókra a *dayanč* ‘gyakorló, meditáló’ szót használják (szkr. *dhyāna*).

a sárgasüveges rend tanait terjesztik. Életük és tevékenységük szemlélteti a harmadik megtérés menetét, a tibeti-mongol kapcsolatok jelentőségét. A mandzsu császár, Kangxi康熙 (uralk. 1662–1722) kiépítette a szentek hivatalos elismerési rendszerét: a legkorábbi szentek a 13 pecséttel rendelkező mongol szent közé tartoztak (*tamgatai 13 xutaqt*).

Öndör gegēn Janabajar (1635–1723) a Hangájától keletre, Yesön jüilben született (Öwörxangai megye, Bürd járás), s kezdetben születési helye közelében alapított szentélyeket, valamint a Töwxön remetelakot (t. *sgrub khang*), ahol nemcsak írt és meditált, hanem híres szobrainak egy részét is készítette.⁷ Jayañ gegēn, vagyis a halha Jaya pañdita (1642–1715) a Hangáj vonulatai között alapított kolostort, a mai Arxangai megyében (Cecerleg város), míg Lamīn gegēn (1639–1704) több kolostor alapítása után a Hangáj délnyugati részén, a mai Bayanxongor megyében telepedett le.

Mindhárman reinkarnálódó szentek voltak (*xuwilgān*): első megtestesüléseik Buddha korában éltek, majd indiai és tibeti születések után Mongóliában öltöttek formát. Kolostorépítő tevékenység és több kötetnyi tibeti nyelven írt mű példázza a három szent tanterjesztő tevékenységét és a mongol szerzetesek fontos szerepét a tibeti buddhista egyházirodalomban;⁸ az általuk kolostorépítésben, szertartásokban, rendszabályokban bevezetett kolostori hagyományt (*deg*, t. *sgrigs*) számos későbbi kolostor átvette: Öndör gegēn a *Xiūrē deg*, Jaya pañdita a *Jayañ deg*, Lamīn gegēn a *Xanč'in deg* megteremtője. Öndör gegēn Janabajar idején zajlott a halha–ojrát háború, melyben Öndör gegēn a mandzsu Kangxi császárhoz fordult segítségért. Az 1691-es dolnūri gyűlést követően a halha területek mandzsu fennhatóság alá kerültek; a mandzsu császár serege 1696-ban legyőzte a nyugat-mongol, ojrát Galdan bosugtut (1644–1697), aki valaha maga is tibeti kolostorokban tanult.

A három szent további megtestesülései folytatták a “három mécses” buddhizmus terjesztő tevékenységét: növelték szentélyeik, szerzeteseik, jószágaik, alárendeltjeik (*šaw'*) számát egészen az 1930-as évekbeli kolostorrombolásig, melynek az akkori Jayañ gegēn és Lamīn gegēn áldozatául estek. Az 1990-es rendszerváltás után Mongóliában ismét lehetővé vált a szabad vallásgyakorlás: az idős szerzetesek és ifjú tanítványaik újjáélesztették a három szent kolostorainak hagyományát, a szentek jelenlegi újjászületései ismét a Tan terjesztésén munkálkodnak. A három szent által hirdetett sárgasüveges tanok a mai napig uralják Mongólia buddhista vallásgyakorlatát.

⁷ Szilágyi 2010, Majer 2012.

⁸ Chandra 1961, 1963.

2.1. *Öndör gegēn Janabajar és a Bogd ĵewcündamba xutagt láncolat*

Öndör gegēn Janabajar (t. Blo bzang bstan pa'i rgyal mtshan, 1635–1723) tevékenységéről számos forrás szól.⁹ A Tüšēt xan nemesi családból származott, 1639-ben, négy évesen a Širēt cagān nūr tónál emelték trónra. Tibeti tanulmányai alatt az 1. (Bogd) ĵewcündamba xutagt címet kapta a Dalai és a Pancshen lámától, akik Tāranātha (1575–1634) reinkarnációjaként ismerték el, mint a láncolat 17. tagját. 1651-ben, hazatértekor ötven szerzetes érkezett vele a mongol területre, hogy segítsenek a tibeti Drepung kolostor mintájára kolostort formálni, a szerzetesi közösséget megalapítani, a szertartásrendszert bevezetni. Janabajar nevéhez hét kolostor köthető: Örgō azaz Urga, az Erdene jū, Mongólia első kolostorának bővítése (1586), Barūn xürē, Sar'dagīn xīd vagy Jūn xürē és a Tōwxön remetelak alapítása, valamint a Dambadarjā és Amarbayasgalant ihletése. Emellett megalkotta a sajátos mongol szerzetesi ruházatot, számos imát és egyéb szöveget írt, írásokat alkotott, nevéhez fűződik a mindennapi szertartások és egyéb szertartási elemek bevezetése, valamint a mongol buddhizmus legszebb szobrainak megalkotása.¹⁰ A Bogd ĵewcündamba xutagt láncolat mongol képviselőinek tibeti szerzetesi nevei és évkörei:

1. Blo bzang bstan pa'i rgyal mtshan	1635–1723
2. Blo bzang bstan pa'i sgron me	1724–1758
3. Ye shes bstan pa'i nyi ma	1758–1773
4. Blo bzang thub bstan dbang phyug 'jigs med rgya mtsho	1775–1813
5. Blo bzang tshul khirms 'jigs med bstan pa'i rgyal mtshan	1815–1841
6. Blo bzang dpal ldan rgyal mtshan / Blo bzang bstan pa'i rgyal mtshan	1843–1848
7. Ngag dbang chos kyi dbang phyug 'phrin las rgya mtsho	1850–1870
8. Ngag dbang blo bzang chos kyi nyi ma bstan 'dzin dbang phyug	1870–1924
9. 'Kam dpal rnam grol chos kyi rgyal mtshan	1932–2012

⁹ Bawden 1961, Szilágyi 2010, 2013.

¹⁰ Sarūl et al. 2013, Čulūn–Mönxǰargal 2015.

A Bogd ĵewcündamba xutagt láncolat a tibeti Dalai és Pancshen láncolatokhoz hasonlóan Mongólia legfontosabb reinkarnációs láncolata. A láncolatban Öndör gegēn Janabajar, azaz az 1. Bogd gegēn mellett kiemelkedő az erényes, termékeny szerző 4. Bogd, a kolostorváros formáló 5. Bogd, és a teokratikus uralkodó 8. Bogd (Bogd kán) tevékenysége. Öndör gegēn és reinkarnációja után a további újjászületések tibeti származásúak voltak. A 9. Bogd evilágból való elmúlását követően (2012) jelenleg a tizedik megtestesülés kilétének felfedését várják, aki a jövendölés szerint Mongóliában lát napvilágot. Az Öndör gegēn idején, 1639-ben alapított székhely 28 költözés után telepedett le, s Mongólia legnagyobb és leghíresebb kolostora lett (Urga).¹¹ Helyén 1924-től a mai főváros, Ulánbátor áll. Az egykori kolostorváros örökösének a Gandan kolostort és a Jün xürē Daščoilin kolostort tekintjük. A Janabajar által alapított Öwörxangai megyei Barūn xürē és Töwxön remetelak ma újra működik csakúgy, mint a valaha az 1. és 4. Bogd relikviáit őrző, mandzsuk által támogatott Amarbayasgalant és a 2., 3., és 6. Bogd relikviáit őrző Dambadarĵa kolostor. A működő Erdene jū, illetve az egykori Jün xürē és Sar’dag kolostor területén térképészeti, régészeti feltárás folyik.¹²

2.2. Lamīn gegēn láncolata

Erdene bandid xutagt, másnéven Erdene mergen bandid Lamīn gegēn (t. Blo bzang bstan ‘dzin rgyal mtshan, 1639–1704) a Sain noyon xan nemesi családból származott, Janabajar tanítványa lett, majd 1656-ban Tibetbe ment. A Pancshen láma a Szera kolostor apátjának újjászületéseként ismerte el.¹³ Kolostori székhelyét hazatértekor, 1662-ben alapította a Hangáj vidékén, mely később Mongólia egyik legnépesebb kolostora lett (Bayanxongor megye, Erdeneocgt járás). Lamīn gegēn jártas volt az orvoslásban, csillagászatban, több kötetnyi műve maradt ránk. Belső-Mongóliában alapított szentélyeket, majd Urga főapátja lett (1694–1699), ezért kapta a Xančín jelzőt (t. mkhan chen, ‘nagy tudású’, főapát). 1699-ben tért vissza a mai Mongólia területére, ahol megteremtette a *Xančín deg* szabályrendszert. Önéletrajza ismert. Mongol újjászületései az alábbi neveket viselték:

1. Blo bzang bstan ‘dzin rgyal mtshan	1639–1704
2. Blo bzang pan chen dpal ‘bar	1705–1787
3. Tshe dbang rgyab mchog	1789–1845

¹¹ Teleki 2008, 2012.

¹² A felélesztett kolostorokról lásd www.mongoliantemples.org.

¹³ Yüendenbat 2009: 23.

4. Dpal ldan bstan pa tshul khrim	1846–1860
5. ‘Phrin las thogs med	1862–1907
6. ‘Jam dbyangs rdo rje	1910–1912
7. Tshe ring rdo rje	1913–1937

A 7. megtestesülés, Cerendorj a tisztogatások áldozatául esett. A jelenlegi, 8. újjászületés, B. Erdenebat 1996-ban született, 2009-ben ismerték el újjászületésként, majd (indiai) tibeti kolostoregyetemen tanult. Kolostorát nem eredeti helyén, hanem Bayanxongor megyeközpontban építették újjá. Az ifjú szerzetes széleskörű tiszteletnek örvend.

2.3. A halha Jaya paṇḍita láncolata

A halha Jaya paṇḍita, Luwsandanjanprinlei (t. Blo bzang bstan ‘dzin ‘phrin las, 1642–1715) a Sain noyon xan nemesi családból származott, 1653-ban lett Öndör gegēn tanítványa. 1660-ban indult Tibetbe, ahol elsősorban a Szerá és a Tasilhunpo kolostorokban tanult. 1678-ban kapta a Jaya paṇḍita címet. Csaknem húsz év után, 1679-ben tért haza, ahol kolostoralapításba, szentély-építésbe kezdett, s bevezette a *Jayañ deg* szabályrendszert. Jaya paṇḍita az egyik legtermékenyebb szerző volt, műveit számos gyűjtemény, így a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központjának Keleti Gyűjteménye is őrzi.¹⁴ Öndör gegēn részletes életrajzának is ő a szerzője, melyben Lamīn gegēnre is találunk utalást. Kolostori könyvtára messze földön híres volt. Újjászületései az alábbi tibeti neveket viselték:

1. Blo bzang bstan ‘dzin ‘phrin las	1642–1715
2. Blo bzang nyams rtogs dge legs rnam rgyal	1717–1765
3. Blo bzang ‘jigs med rdo rje	1766–1803
4. Blo bzang ‘jigs med rnam rgyal	1804–1866
5. Blo bzang chos kyi dbang phyug	1867–1904
6. Blo bzang thub brtan chos kyi nyi ma	1905–1932
7. Blo bzang bstan ‘dzin phul ‘byung ‘jigs med	1972–

Jaya paṇḍita szülőhelye, Muxar xujirt hideg vizes gyógyforrásáról ismert zarándokhely. Jaya paṇḍita megtestesüléseit is Buddha korára vezetik vissza: ötször nyert születést Indiában, háromszor Tibetben, majd hatszor Mongóliában. A helybéliek a 6. Jaya gegēn, mongol nevén Ĵambaceren (1905–1932) sorsára emlékeznek leginkább. Mongóliában az 1920-as években szovjet

¹⁴ Orosz 2008.

mintára megkezdődött a vallás elnyomása, melynek keretében Ĵambacerent is elfogták, később kolostorvárosát lerombolták. Bár a város egykori szerzetesei az üldöztetéskor számos szobrot és könyvet rejtettek el a Bulgan hegy mélyén, többségük nem került elő. A kolostor hagyományát 1990-ben újjáélesztették: míg Ĵambaceren palotájában a helyi múzeum kiállítása látható, a jelenlegi kolostor egy egykori szentélyépületben kapott helyet. A kolostor legfőbb ereklyéi az 1. és a 3. vagy 4. újjászületés aranyozott múmiái. A hetedik mongol újjászületés kilétét a Dalai Láma az ezredfordulón fedte fel. A kolostor szerzetesai 1990-től szakadatlanul folynak. A közösség ma harminc szerzetesből áll, kik a napi füstáldozat mellett részletes szövegek alapján évente áldoznak a kolostor mögött álló Bulgan hegy obójánál. Tél első havának 25. estéjén és holdújévkor a város lakói Congkhpára emlékezve ezernyi mécses gyűjtanak a hegyoldalban.¹⁵

3. A Hangáj hegység áldozati szövegei

Nomád nép lévén a mongolok a kezdetektől fogva tisztelik az eget (az Eget mint istent), a földet (Földanya), a folyókat, a természetet, azaz az őket körülvevő környezetet. E tisztelet a hegyek tiszteleti neveiben is megmutatkozik (pl. *xan*, ‘király’, *xairxan*, ‘fenség’).¹⁶ A természet erőinek tiszteletét példázza manapság a reggeli teaáldozat,¹⁷ valamint az obónál történő áldozat. A hegyek, obók, szellemlények tisztelete és az ezeknek szóló áldozatok tehát nem a buddhizmussal kerültek a mongol területre,¹⁸ ám a hegyekben, vizekben lakozó helyszellemek, gazdaszellemek (*lus sawdag*, t. *klu sa bdag / gzi bdag*) megfelelő megbékítése, áldozatokkal való kiengesztelése és tette készletési gyakorlatai a buddhizmussal terjedtek el: elsősorban a 17. századtól számos tibeti és mongol füstáldozat és egyéb áldozati szöveg íródott a gazdaszellemekhez, hogy kegyeiket elnyerjék.¹⁹

E munkásságban a 17. században a “három mécses” tevékenyen részt vett: elsősorban élőhelyükhöz, a Hangájhoz, valamint más vonulatok, és nemesek kérésére azok áldozóhelyeinek számító csúcsok tiszteletére írtak szövegeket.

¹⁵ Majer – Teleki 2013.

¹⁶ A mongolok és a természet egykori viszonyát lásd Györffy 1986. A mongolok és a természet mai viszonyát lásd Avar 2012.

¹⁷ Lásd Bamana 2011.

¹⁸ Vö. az obók határkijelölő szerepe, nemzetségi obók tisztelete, sámánszertartások, a mongolok ősi hite (Birtalan 1996, 1998, 2004, cikke jelen kötetben).

¹⁹ Mongolul lásd Tatár 1976, Kápolnás 2012, Kápolnás Olivér cikke jelen kötetben.

Bár Öndör gegēn Janabajar műveinek katalóguscímeiben nem találunk kifejezetten a Hangáj hegységre utaló szöveget,²⁰ lehetséges, hogy valamely szövegnek része az.²¹ Lamīn gegēn tibeti művei között szerepel ‘A Hangáj fenség helyszellemének rövid dicsőítése’,²² Jaya paṇḍita pedig számos füstáldozatot írt, melyek a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteményében is hozzáférhetőek (a Tibeti Gyűjtemény 237.28. számú művének több szövege).²³ E füstáldozatok és áldozati dicsőítések (t. *gsol mchod*), elsősorban a Hangáj (pl. 237.28.4–6), a Hentij, és egyes mongol csúcsok és földrajzi helyek gazdaszellemeihez szólnak. A Hangáj több néven, több jelzővel szerepel e szövegekben, úgy mint: az Isteni fogadalmas (t. *lha’i dge bsnyen*), a Hangáj védőistene (t. *pho lha hang kas*), a Hangáj királya (t. *hang ka’i rgyal po*), az Észak őrzője (t. *byang phyogs skyong ba*), Hangáj nagy isten (t. *hang kas lha chen*), Nagy hadisten (t. *dgra lha chen po*). Kíséretébe egy sereg egyéb istenség, szellemlény tartozik, köztük völgyekben és hőforrásban élők is előfordulnak.²⁴ A terminusokból kiderül, hogy a Hangáj hímnemű hegység, illetve istenség.

Lamīn gegēn a következőképpen ábrázolja a Hangáj különböző aspektusait ‘A Hangáj fenség helyszellemének rövid dicsőítése’ című művében:²⁵ “A nagy isten (főisten), Hangáj király (Ix tenger Ix Xangai xan, t. *lha chen hang kas rgyal po*) testszíne olyan, mint a havas hegyen csillámló napsugár. Jobb kezében ötágú arany vadzsra, bal kezében javakkal teli tál. Drágakövekkel ékes ruhája körbe lengi, garuda és egy másik madár kíséri. Jobb oldali kísérője a nagy isten, Arany Hangáj (Ix tenger Altan Xangai, t. *lha chen hang kas gser gyi rgyal po*),²⁶ kinek teste színarany; jobb kezében drágakövek ragyognak, bal kezében, derék fölött drágakövekkel teli ezüst tálat tart, selyemruhát visel alul, öve

²⁰ Byambā 2004.

²¹ A Janabajar hagyomány felélesztett kolostoraiban a helyi hegyvonulatokhoz szóló szövegeket olvassák. Például az Urga felélesztésének tekinthető ulánbátori kolostorokban a négy környező hegy gazdaszellemeihez szól a füstáldozat (*Dörwön ülīn san*): Bogd xan ül, Čingeltei, Šongino xairxan, Bayanjürx.

²² *Xangai xānī nutgīn ejnī maš xurāngui solxa* (t. *Khang ka’i rgyal po’i gzhi bdag gi sol kha shin tu bsdu pa*, 19r–20v). Byambā 2009: 112. Vö. Süxbātar 2001: 79–83. *Dge mtshan bcu ldan lha tshan hang gas rgyal po la bsang mchod* ‘bul tshul bzhuḡs so ti-beti szöveg mongol és angol fordítása ‘A tíz szerencsés jelű fehér isten, Hangáj fenség füstáldozatának módja’.

²³ Orosz 2002, 2008.

²⁴ Orosz 2002, 2008.

²⁵ Az eredeti, tibeti szöveg nem áll jelen cikk szerzőjének rendelkezésére. Alább O. Süxbātar (1999: 82) mongol fordításának magyar fordítását olvashatjuk. A mongol hadistenekről, esetleges párhuzamokról lásd Birtalan 2013.

²⁶ C. Luwsan idős szerzetes szerint a hovdi Šar süm kolostorban Altai Xangainak külön szentélye volt.

aranyozott, fegyverekkel díszes páratlan paripán ül, s démonok kísérik. Bal oldali kísérője a hatalom nagy istene, Hangáj király (Erxtenī ix tenger Xangai xan, t. *dbang gi lha chen hang kas rgyal po*), kinek teste rubinvörös; jobb kezében vadzsra és vaskampó, bal kezében démonfogó lasszó. Hátasa vörös és villámgyors, sólyom és sas kíséri. A nagy isten (főisten), Hangáj király előtt napkorongon a nagy isten, vad Hangáj (Ix tenger dogšin Xangai, t. *lha chen hang gas drag po*), kinek teste szemre való gyógyírhez (?) hasonlóan fekete, szemében harag lobog. Haja, szemöldöke felfelé mered, alsó ajka lebiggyed, négy karú, a jobboldali kettőben baltát és szekercét tart, a baloldali kettőben íjat és nyilat, lasszót és tegezt. Démoni paripáját fegyverek díszítik, kísérők kísérik.” E leírásban a Hangáj négy aspektusa jelenik meg: fehér, sárga, vörös és fekete, melyek talán az istenségek négyféle aktivitásával állnak kapcsolatban (t. *‘phrin las bzhi’*: *zhi ba* ‘megbékítés, lecsillapítás’, *rgyas pa* ‘kiterjesztés, növelés’, *dbang* ‘uralás’, *drag po* ‘haragos’). A Hangáj istenségének, különböző megjelenési formáinak képi ábrázolása eleddig nem ismert.²⁷

Mivel a Hangájban több kolostor állt, számos tibeti és mongol áldozati szöveg szól különböző csúcsainak gazdaszellemeihez. Az Otgontenger és a Suwarga Xairxan egy-egy tibeti füstáldozatának mongol és angol fordítása 2001-ben jelent meg.²⁸ A füstáldozatokhoz, az obónál történő évenkénti füstáldozathoz szükséges javakat több szöveg leírja: a boróka (*arc*), az ürömfű (*ag’*) és a tavaszszépe (*dal’*) számít legnemesebb alapanyagoknak, amennyiben ember és kártevők által érintetlen területen a megfelelő időben lettek szedve.²⁹

4. A Bulgan hegy füstáldozata (*Bulgan ũlīn san*)

A Bulgan ũl (‘Coboly hegy’) a Hangáj vonulatába tartozik. Régtől fogva nagy tiszteletnek örvend, kies völgyeiben több patak csörgedezik. A Bulgan körüli terület vizekben gazdag, a délen folyó Urd Tamir folyón kívül a területnek számos forrása van: Jamganī bulag, Gaxain bulag, Ganc modnī rašan, Dund gol vagy Bāst, Naran bulag, Xadat bulag, Urd bulag, Donoin bulag.

²⁷ O. Süxbātar, a mongol hegykultusz és szent szövegek helyi kutatója összevetette Lamīn gegēn e Hangájt bemutató szövegét a Jaya paṅḍita által írt szövegekkel: Lamīn gegēn a részletes jellemzés mellett a Hangáj fenséget megörvendezett hangájbeli növény és állatvilágot is bemutatja, míg Jaya paṅḍita szövegei környező hegyeket és vizeket említenek (Tamir, Ider, Čulūt, stb.), lásd Süxbātar 1999: 84. Ezúton szeretném megköszönni Birtalan Ágnesnek a *tömüge* ‘szekerce’ szó azonosítását.

²⁸ Süxbātar 2001. Otgontenger tibeti szövege, mongol és angol fordítása: 90–95, Suwarga Xairxan tibeti szövege, mongol és angol fordítása: 174–177. Bayanxongor füstáldozatáról lásd még Dulam 1999.

²⁹ Mönxsaixan 2004: 40, 56.

A hegyet Erdene Bulgan xairxannak (‘Drágakő coboly fenség’) is nevezik; három, illetve kilenc csúcsát különböztetik meg. Vidéken az első szentély 1586-ban alapult, majd a halha Jaya paṇḍita hagyományláncolatának ezeröttszáz fős kolostorvárosa állt előterében. A hegy körül egykor zárandokút vezetett: a szerzetesek minden holdhónap 15. napján a buddhista kánon, a Kandzsúr köteteit hordozva kerültek meg a hegyet, melynek szirtjei és zugai kedvelt elvonulási helyek voltak.³⁰ A sziklákra számos szentképet festettek; közülük a sárgasüveges rend tibeti megteremtőjének, Congkhopának (1357–1419) és két fő tanítványának, valamint Tára istennőnek ábrázolása ma is kivehető. Jaya paṇḍita kolostorának szerzetesei az évszázadok során számos áldozatot mutattak be a Hangáj különböző vonulatainál, csúcsainál (Suwarga Xairxan, Bulgan ül, stb.), sőt kolostoriskolánként meg volt határozva, mely obót tiszteljük.

A kolostor területén, a hegy előterében kis szentély állt a Bulgan hegy tiszteletére (*Bulganī dugan* vagy *Bulgan ūlīn taxilgīn sūm*), melyet a 3. vagy 5. Jaya gegēn alapított.³¹ Pozdneev 19. század végi leírása szerint e szentélyben a hegy “sárkányszellemének” áldoztak, illetve kétszer vagy többször nagyobb áldozatra is sor került a Bulgan hegy obójánál történő áldozattal egybekötve.³² A hegy ma Arxangai megye Cecerleg (‘Virágoskert’) megyeközpontjának és a Jaya paṇḍita hagyomány örökösének, a Jayaīn Xūrē Tōgs Bayasgalant Buyan Delgerūlex kolostornak (Gandangejēlin, t. dga ldan dge rgyas gling, ‘Örömteli Erényterjesztő kolostor’) nyújt festői háttérrel. A Gandangejēlin kolostor szerzetesei szerint az 1920–1930-as évekig a kolostor szerzetesei összesen 13 obónál áldoztak, úgy mint Bulgan ül, Sairīn owō, Bayanberx ül, Xān ül, Mān’t ül, Arcatīn ül, Norowtūmbīn owō, Argalantīn owō, Bor tolgoi, Sangīn tolgoi, Erdene Sūmber, Jargalantīn owō.³³ A szerzetesek ma a Bulgan hegynél, a Cogt hegynél és a Cenxer járásbeli Sairīn owōnál mutatnak be áldozatot évente, részletes szent szövegek alapján.

A Bulgan hegyről számos legenda él, népdal szól. Egy monda szerint a három egyházatya, Öndör gegēn, Lamīn gegēn és Jaya paṇḍita kolostoralapításra alkalmas helyet keresve a Bulgan hegy környékét találta kedvezőnek. Letelepdedtek és megállapodtak, hogy akinek meditáció közben virág nyílik szilkéjében, az alapíthatja meg itt kolostorát. A meditáció végeztével látták, hogy a Jaya paṇḍita előtti szilkében sarjadt virág. Noha Öndör gegēn felismerte, hogy az valójában az ő szilkéje, melyet Jaya paṇḍita a meditáció során

³⁰ S. Tüdeu idős szerzetes szíves közlése alapján.

³¹ Részletek Majer–Teleki 2013: 59.

³² Pozdneev 1971: 275.

³³ Majer – Teleki 2013: 92.

kicsérélt, mégis engedélyezte, hogy Jaya paṇḍita alapítson kolostort.³⁴ Noha a három szent valóban ismerte egymást, sőt egyfajta mester–tanítványi viszonyban álltak, a Bulgan hegynél való találkozásukat nem támasztja alá eddig feltárt történelmi tény, sőt e szüzsé más szereplőkkel, más helyszínekkel is ismert.³⁵ Mivel a három szentet és a Bulgan hegyet a legenda mégis összekapcsolja, alább a Bulgan hegyhez szóló füstáldozatot mutatom be, mely példázza a Hangáj csúcsaihoz és az egyéb szent hegyekhez szóló füstáldozatokat.

A Bulgan hegy gazdaszellemének képi ábrázolása ismert a szerzetesek számára. A hozzá szóló rövid füstáldozati szöveg a mindennapos szertartás része, melyet kizárólag ebben a kolostorban olvasnak. A szöveg Jaya paṇḍita kolostorából maradt fenn, tibeti nyelven, tibeti írással, a tibeti verselés szabályait követve íródott: hat négysoros versszakának sorai kilenc szótagból állnak (1.1 és 1.2 kép). Egyéb áldozati szövegekhez hasonlóan az istenségek, védőszellemek meghívását valós és jelképes javak felkínálása követi, majd a szerzetesek kívánságait fogalmazzák meg, s tettere készítetik a gazdaszellemeket. A füstáldozat előtt a lámák boróka, fehér szantálfa vagy áloé füstölőt, füstölőpalcát gyújtanak, melyek füstje illatos és tisztító hatású. A kolofon elárulja, hogy a szöveg Luwsanĵigmeddorĵ gegēn (1766–1803) idején keletkezett. Említett szerzőjéről, ösztöznőiről, írnokáról történelmi adat nem ismert.³⁶

*[bu la kwang dang yul lha gzhi bdag sogs la bsangs mchog gser
skyems bsang gso ‘phrin bcol bzhugs so (7r–7v)]*

kyee

*byang phyogs skyong ba’i hang ka’i rgyal po’i yi/
sder gtogs dge mtshan bcu ldan bu la kwang/
‘di la gnas pa’i lha klu gzhi bdag sogs/
mchod pa’i gnas ‘dir dgyis pa³⁷’i da tshur sbyon³⁸/*

*dnogs bshams yid sprul nyer sbyod³⁹ ‘dod yon lngal/
bkra shis rtags brgyad rgyal srid rin chen bdun/*

³⁴ Ölĵibuyan – Čulün [é.n.]: 30.

³⁵ Birtalan 1998b.

³⁶ Az eredeti szöveg néhány helyesírási hibát tartalmaz, melyek helyes tibeti formáit lábjegyzetekben közlöm.

³⁷ *dgyes*.

³⁸ *spyon*.

³⁹ *nyer spyod*.

*gser skyems bza' bcas gtor ma spyan gzigs tshogs/
bka' (bskang) –te 'bul lo dkyis rol⁴⁰ 'tshim⁴¹ par mdzod/*

*bsangs rdzas sna tshogs bsgregs⁴² pa'i dud sprin gis/
hang ga'i lha chen 'khor dang bcas pa bsangs/
khyad pa bu la kwan la gnas pa yi/
lha klu gnas bdag gzhi bdag thams cad bsangs/*

*bsangs mchod rgya chen dam pa 'di bzhis la/
yul (7v) phyogs 'di la 'thab rtsod mu gi dang/
mi mthun rkyen ngan par chad thams cad sel/
tshe ring nad med don kun 'grub par mdzod/*

*phyi nang nad gdon nyer 'tshe zhi ba dang/
lo phyugs 'phel zhing tshe bsod rgyas par mdzod/
khams gsum ma lus dbang du 'dus ba dang/
rnal 'byor bdag la gnod byed tshar gcod mdzod/*

*nyin gsum bya ra mtshan gsum mel tshe dang/
phar 'gro skyel ma tshur 'ong bsu bar mdzod/
phyogs bcu'i phun tshogs g.yang rnams 'di ru khug/
bsam don thams cad 'grub pa'i bkra shis shog/*

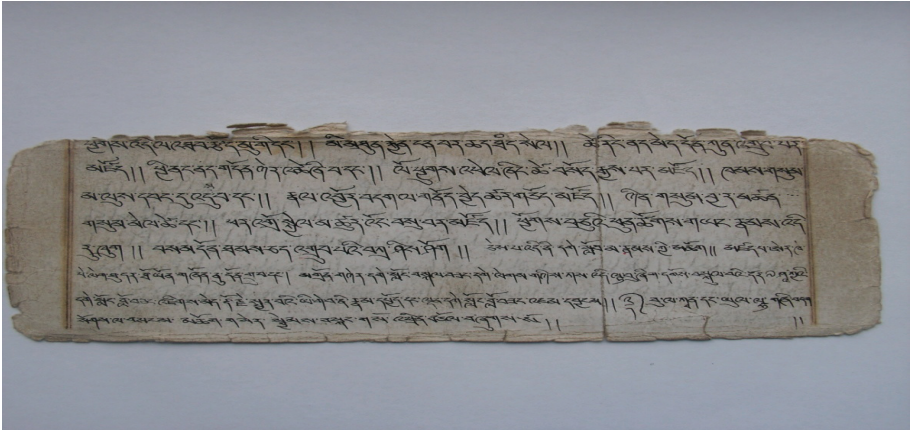
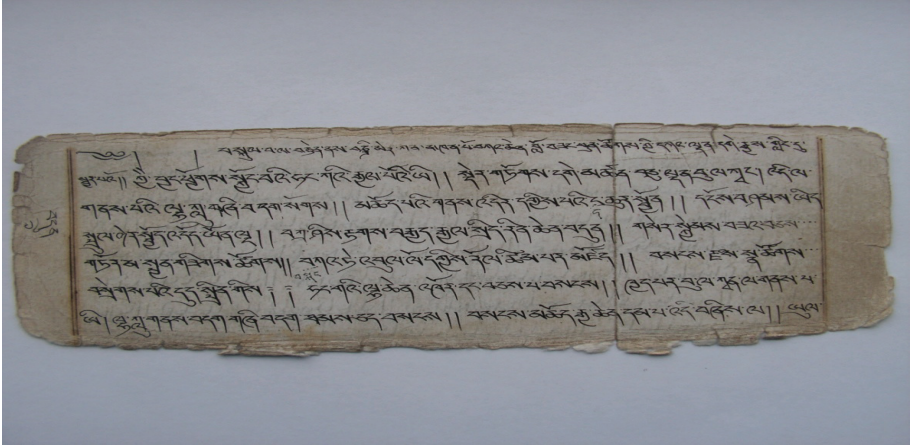
*ces pa 'di ni dge slob ma rnams kyi mchog/ mdzad pa er khe
pe leg thu dar tho yon gzhon nu don 'grub dang/ mgron gnyer
dge slong bskal bzang dge legs gnyis kas 'di lta bu zhig dgos
bskul ba'i ngor 7 shākya'i dge slong blo bzang 'jigs med rdo rje
spyen ba'i yi ge ba ni rnam dpyod dang ldan dge slong blo bzang
'jam dbyang/ bu la kwang dang yul lha gzhi bdag sogs la bsangs
mchog gser skyems bsang gso 'phrin bcol bzhugs sol*

---

⁴⁰ *dgyes rol.*

⁴¹ *tshim.*

⁴² *bsgrigs.*

1.1 és 1.2. kép: A Bulgan hegy áldozati szövege, Arxangai megye, Cecerleg.
Mongólia, Arxangai megye, Gandangejelin kolostor.
Teleki Krisztina, Majer Zsuzsa 2009.

[A Bulgannak, helyszellemeinek, gazdaszellemeinek és a többinek szóló füstáldozat, aranyital áldozat és tette késztetés (7r–7v)]

Hhéé, az északi védelmező Hangáj fenség vonulatába tartozó,
Tíz kedvező jelű Bulgan hegyen élő
Istenek, kígyódémonok, gazdaszellemeik és egyéb lények
Gyűljetek ide, s leljétek kedvetek az áldozati javakban!

Valóságban és képzeletben a hétféle külső áldozatot,⁴³ az öt érzékszerv kellemét,⁴⁴
A nyolc szerencsés jelet,⁴⁵ a hét királyi drágaságot,⁴⁶
Az aranyital áldozatot,⁴⁷ étkeket és tésztaáldozatot,⁴⁸ a szemgyönyörködtető áldozatot
Elkészítem és felajánlom. Leljétek bennük örömtöket jóllakásig!

Illatos füstölőkéből elegyített füstfelhővel
A Hangáj nagy istenének és kíséretének füstáldozatot mutatok be,
S külön a Bulganon lakozó
Megannyi istennek, kígyódémonnak, hely- és gazdaszellemeiknek
füstáldozatot mutatok be.

Fogadjátok el e szent, kiterjedt füstáldozatot,
S az egész környék viszállyait, ínségét,
Minden kárát, kedvezőtlen körülményét távolítsátok el!
Hozzatok egészséget, hosszú életet, és minden kívánságot vált-
satok valóra!

---

⁴³ A hétféle áldozat: kézmosó víz, szájtisztító víz, virág, mécses, füstölő, csengő, étel.

⁴⁴ Az öt érzékszerv jelképei: tükör vagy drágakövek (látás), lant vagy furulya (hallás), túróval teli kagyló vagy virágos váza (szaglás), gyümölcs vagy sütemény (ízlelés), selyemszalag (tapintás), lásd Kelényi–Vinkovics 1995: 32.

⁴⁵ A nyolc szerencsés jel, avagy a Nyolc Nemes Szimbólum (*naiman taxil*, t. *bkra shis rtags brgyad*): tankerék, kagylókürt, ernyő, győzelmi zászló, halak, végtelen szerencsefogat, lótusz, halhatatlanság nektárának kancsója (Kelényi–Vinkovics 1995: 31).

⁴⁶ A hét királyi drágaság, avagy az Egyetememes Uralkodó hét drágaköve (*xan törin dolon erdene*, t. *rin chen sna bdun*): tankerék, a kívánságokat teljesítő drágakő, királyné, miniszter, elefánt, ló, hadvezér (Kelényi–Vinkovics 1995: 31).

⁴⁷ t. *gser skyems*.

⁴⁸ t. *gtor ma*.

A külső és belső nyavalyát, bajt csillapítsátok,
 A terményt és jószágot gyarapítsátok, az élettartamot és erénye-
 ket növeljétek!
 A három világot⁴⁹ maradéktalanul vonjátok hatalmatokba és
 Semmisítsétek meg a nekünk, gyakorlóknak [szerzeteseknek]
 ártókat!

Három nap őrszeggel, három éjjel éjjeliórral
 A távoztót kísérvétek, az érkezőt fogadjátok!
 A tíz égtáj⁵⁰ gazdagságát és szerencsését biztosítsátok és
 Adjátok áldásokat minden kívánságunk valóra válásához!

Ezen imát a tanítványok legkiválóbbja, Erxbiligt szerezte Šonnüdongow hercegi származású szerzetes és Galsandeleleg szerzetes segéd ösztönzésére. A 7. Säkya szerzetesnek, Luwsanjigmeddorjnak írnoka, az éles eszű Luwsanjamiyān szerzetes jegyezte le. Címe: A Bulgannak, helyszellemeinek, gazdaszellemeinek és a többinek szóló füstáldozat, aranyital áldozat és tette készítés.

5. Zárszó

Jelen tanulmány a Hangáj hegységet és három leghíresebb szentjét mutatta be röviden, és a Bulgan hegyhez szóló füstáldozat szövegével szemléltette a Hangáj tiszteletét. Az 1930-as évek vallási üldöztetései, a buddhizmus fél évszázados elnyomása után az 1990-es rendszerváltáskor és azután mind az obók tiszteletét, mind az újjászülető szerzetesek rendszerét sikerült feléleszteni. A hegyek tisztelete régebbi a mongol buddhista gyakorlatnál, a nomád kultúrából ered; a Hangáj környéke a mongolok előtt is számos népnek adott otthont (hun, türk, ujjur, kirgiz, stb.), melyek vallásra való tekintet nélkül tisztelték élőhelyüket. A mongolok tisztelik az Eget, a Földet, a természetet, a hegyeket, a vizeket, mely tiszteletet a buddhista gyakorlat megerősített. A legtöbb mongol szent helyet a természet alkotta.⁵¹ A hegyekkel, illetve obókkal kapcsolatban számos szokás, hagyomány és tilalom él: az áldozatbemutatás elsősorban a szerzetesek, a férfiak dolga, a legfontosabb, legerősebb gazdaszellemeű hegycsúcsokat, obókat asszonyok meg sem közelíthetik, és vannak helyek, melyeknek kifejezetten vad (*dogšin*) az ura.

⁴⁹ Vágybirodalom, formák birodalma, forma nélküli birodalom.

⁵⁰ Négy főégtáj, négy mellékégtáj, fent, lent.

⁵¹ Batbold 2012.

A hegyek, obók és füstáldozatok összefüggése a mai buddhista gyakorlatban vitathatatlan, azonban a buddhista gyakorlaton túlmutat: míg a helyi áldozatok a családnak, a kolostornak, a környék lakosságának, állatállományának, élőlényeinek jólétét biztosítják, a nemzeti áldozatok a mongol állam virágzását, gyarapodását szolgálják. Mongóliában a rendszerváltás után a köztársasági elnökök kezdetben négy, majd nyolc, 2012-től tíz nemzeti áldozóhelyet határoztak meg, melyek mindegyike hegyekhez köthető: Bogd xan ül, Burxan xaldun ül, Otgontenger ül, Darigangin Dar' owō, Altan xōxi ül, Suwarga xairxan ül, Xan xōxi ül, Sutai xairxan ül, Altai Tawan Bogd, Gow' Gurwan Saixan.⁵² Közülük kettő, az Otgontenger és a Suwarga xairxan a Hangájban található.

A kolostorok többsége hegyek, dombok előterében állt, melyek az északi széltől és minden egyéb bajtól is védelmeztek. A védelem megerősítésére évente áldozatot mutattak be a szent hegyek obójánál, illetve a füstáldozat rövid szövegét a szerzetesek a mindennapos szertartás során is olvasták, olvassák. Számos Mongóliában írt füstáldozati szöveget kiadtak, míg mások, így a Jaya paṇḍita által írt fohászok kiadásra, fordításra várnak. Mivel a három szent írt füstáldozatokat, bizonyos, hogy ezen áldozati gyakorlatformát elterjesztették a sárgasüveges rend egyéb tanaival együtt, s mint azt a Bulgan füstáldozata kapcsán láttuk, későbbi újjászületéseik idején is gyarapodott e műfaj.

Felhasznált irodalom

- Avar Ákos 2012. *A természet és az állatok a hagyományos mongol gondolkodásban*. (PhD értekezés, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. Budapest 2012, kézirat)
- Bamana, G. 2011. *On the Tea Road: A Journey into Mongolian Life and Culture*. Ulānbātar.
- Batbold, D. 2012. *Mongol nutgīn 108 šütēn. 108 Sacred Places of Mongolia*. Ulānbātar.
- Birtalan Ágnes 1996. „Obó hagyományok a mai Mongóliában.” In: Birtalan Á. (szerk.) *Tanulmányok a mongol népi hiedelemvilágról*. (Őseink nyomán Belső-Ázsiában I.) Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 4–19.

---

⁵² www.touristinfocenter.mn/cate6.aspx. Batbold 2012.

- Birtalan, Ágnes 1998a. „Typology of the Stone Cairns Obos and their Symbolical Meaning (Preliminary Report, Based on Mongolian Fieldwork Material Collected in 1991–1995).” In: Anne-Marie Blondeau (ed.) *Tibetan Mountain Deities. Their Cults and Representations. Proceedings of the 7th Seminar of the International Association for Tibetan Studies, Graz, 1995*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 199–210.
- Birtalan Ágnes (szerk.) 1998b. *Miért jön a nyárra tél? Mongol eredetmondák és mítoszok*. Budapest: Terebess Kiadó.
- Birtalan Ágnes 2004. „A Föld és a Víz gazdaszellemeinek kultusza a nyugat-mongóliai zahcsinoknál.” In: Birtalan Á. (szerk.) *Helyszellemek kultusza Mongóliában. (Őseink nyomán Belső-Ázsiában III.)*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 51–68.
- Birtalan, Ágnes 2013. „Equestrian Warrior Deities in the Leder Collections. Some Aspects of the Mongolian War God.” In: M. Lang – S. Bauer (eds.) *The Mongolian Collections Retracing Hans Leder*. Vienna: Austrian Academy of Sciences, 99–110.
- Byambā, R. – Ganjorig, D. 2004. *Mongolčüd᠋ᠳ᠋ᠦᠨ töwd xel᠋ᠷ türwisan mongol xelend orč᠋ᠭ᠋ᠰ᠋ᠢᠨ nom jüin bürtgel. The Bibliographical Guide of Mongolian Writers in Tibetan language and Mongolian Translations*. Ulānbātar: Mongol bilig.
- Byambā, R. – Ganjorig, D. 2009. *Mongolčüd᠋ᠳ᠋ᠦᠨ töwd xel᠋ᠷ türwisan mongol xelend orč᠋ᠭ᠋ᠰ᠋ᠢᠨ nom jüin bürtgel [The Bibliographical Guide of Mongolian Writers in Tibetan language and Mongolian Translations.] (Mongol᠋ᠨ Burxan šašin᠋ᠨ nom᠋ᠨ ix Merged᠋ᠨ neg Lam᠋ᠨ geg᠋ᠦᠨ Xanč᠋ᠢᠨčoi᠋ᠵ᠋ᠢᠯ Luwsandanjin᠋ᠵancang᠋ᠦᠨ Sünbüm᠋ᠨ büren garč᠋ᠵ᠋ᠢᠷ orš᠋ᠢwoi [A mongol buddhizmus egyik fő alakja, Lam᠋ᠨ geg᠋ᠦᠨ Xanč᠋ᠢᠨčoi᠋ᠵ᠋ᠢᠯ Luwsandanjin᠋ᠵancan gyűjteményes műveinek teljes jegyzéke])*. Ulānbātar: Mongol bilig.
- Chandra, Lokesh (ed.) 1961. *Eminent Tibetan Polymaths of Mongolia based on the work of Ye-šes-thabs-mkhas. (Śata-Piṭaka Series 16.)* New Delhi: International Academy of Indian Culture.
- Chandra, Lokesh (ed.) 1963. *Materials for a History of Tibetan Literature. Part 2. (Śata-Piṭaka Series 29.)* New Delhi: Sharada Rani.
- Čulūn, S. – Mönxjargal, B. (szerk.) 2015. *Öndör geg᠋ᠦᠨ Janabajar. Am’dral, Öw [Öndör geg᠋ᠦᠨ Janabajar élete és öröksége]*. Ulānbātar.
- Dulam, S. 1999. „Bayanxongor᠋ᠨ san taxilga ‘Ölj᠋ᠢᠲ᠋ᠨ dalain uilga’ [A Bayanxongor füstáldozata].” In: L. Xürelbātar (szerk.) *Lam᠋ᠨ geg᠋ᠦᠨ Luwsandanjan᠋ᠵantsan (1639–1704). Erdem šin᠋ᠵ᠋ᠢᠯ᠋ᠭ᠋ᠦᠨᠢ bič᠋ᠵ᠋ᠢ*. Ulānbātar, 123–136.

- Györfly György (szerk.) 1986. *Julianus barát és a Napkelet fölfedezése*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Kápolnás Olivér 2012. „Mergen Gegen füstáldozata a Fehér Öreghez.” In: Bárdosi V. (szerk.) *Tanulmányok: Nyelvtudományi Doktori Iskola*. Budapest: ELTE BTK, 153–166.
- Kelényi Béla – Vinkovics Judit 1995. *A buddhizmus művészete. Tibeti és mongol buddhista tekercsképek*. Budapest: Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum.
- Majer Zsuzsa 2012. „Töwkhön, the Retreat of Öndör Gegeen Zanabazar as a Pilgrimage Site.” *The Silk Road* 10: 107–116.
- Majer, Zsuzsa – Teleki, Krisztina 2013. *History of Zaya Gegeenii Khüree, the Monastery of the Khalkha Zaya Pandita*. Ulānbātar.
- Mönksaixan, D. (ed.) 2004. *Ūl owōnī san taxilgīn sudrūd*. [Hegyek és vizek áldozati szövegei] (Sacred Mongolia Series) Ulānbātar.
- Orosz Gergely 2002. „Tibeti kéziratok és a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteményében.” In: Birtalan Ágnes – Yamaji Masanori (szerk.) *Orientalista Nap 2001*. Budapest: MTA Orientalisztikai Bizottság – ELTE Orientalisztikai Intézet, 64–71.
- Orosz, Gergely 2008. *A Catalogue of the Tibetan Manuscripts and Block Prints in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. Budapest: Library of the Hungarian Academy of Sciences.
- Öljībuyan R. – Čulūn, D. [é.n.] *Xalxīn Jaya bandida gegēn* [A halha Jaya paṇḍita]. Ulānbātar.
- Pozdneev, A. M. 1896–1898. *Mongolija i Mongoly*. T. 1–2. Sankt-Peterburg.
- Pozdneyev, A. M. 1971. *Mongolia and the Mongols*. [Ed. J. R. Krueger, trans. J. R. Shaw and D. Plank.] Bloomington: Indiana University.
- Sarantuyā, U. – Cerenbyamba X. 2015. *Nūcīn ejen. The Lord of Secrets*. Ulānbātar.
- Sarūl, N. – Sarantuyā, U. – Mönxjul, J. – Cedmā, D. G. 2013. *Janabajarīn neremjīt Dürslex urlagīn muzyein Xosgūi ünēt бүтэлүүд* [A Janabajar Szépművészeti Múzeumban található nemzeti örökségek]. Ulaanbaatar.
- Sárközi, Alice 1983. „Incense-Offering to the White Old Man.” In: Klaus Sagaster / Michael Weiers (Hrsg.) *Documenta Barbarorum. Festschrift für Walther Heissig zum 70. Geburtstag*. Wiesbaden: Otto Harrasowitz, 357–369.

- Süxbātar, O. 1999. „Xangai xanī sangīn sudar [A Hangáj kán füstáldozati szövege].” In: L. Xürelbātar (szerk.) *Lamīn gegēn Luwsandanjanjantsan (1639–1704). Erdem šinjūlgēnī bičig*. Ulānbātar, 79–85.
- Süxbātar, O. 2001. *Mongolīn taxilgat ūl usnī sudar oršwoi* [Mongóliai áldozati hegyeinek, vizeinek szútrái]. Ulānbātar.
- Szilágyi Zsolt 2010. *A mongol főllámák rövid története*. (Vallástudományi Tanulmányok 10.) Budapest: Magyar Vallástudományi Társaság.
- Szilágyi Zsolt 2013. „A buddhizmus Mongóliában.” In: Hidas G. – Szilágyi Zs. (szerk.) *Buddhizmus*. Budapest: Magyar Vallástudományi Társaság – L’Harmattan, 287–316.
- Tatár, Magdalena 1976. „Two Mongol Texts concerning the Cult of the Mountains.” *Acta Orientalia Hung.* XXX.1: 1–58.
- Teleki Krisztina 2008. „Az egykori mongol kolostorfőváros szentélyei.” *Kéréknyomok* 2008 tél: 63–85.
- Teleki, Krisztina 2012. *Monasteries and Temples of Bogdiin Khüree*. Ulānbātar: Institute of History, Mongolian Academy of Sciences.
- Yadamsüren, T. 2009. *Jaya gegēnī nutgīn Jaya saitai tümen min’* [Jaya gegēn vidékéről származó szerencsés sorsú népem]. Ulaanbaatar.
- Yüendenbat, S. 2009. *Lamīn gegēn šawīn tūx* [Lamīn gegēn és tanítványainak, területének története]. Ulānbātar.

Internetes források:

- www.mongoliantemples.org
www.touristinfocenter.mn/cate6.aspx